

УДК 811.161.3'373

НАЗВЫ МУЧНЫХ И КРУПЯНЫХ ВЫРАБАЎ ВА ЎСТОЙЛИВЫХ АДЗІНКАХ МОВЫ: ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

канд. філал. навук, дац. А.С. САДОЎСКАЯ, канд. філал. навук, дац. М.А. ЯКАЛЦЭВІЧ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)
e.sadowskaya@mail.ru; yakoltsevich@mail.ru

У кампанентны склад шматлікіх фразеалагізмаў і прыказак уваходзяць лексемы, якія абазначаюць назвы прадуктаў харчавання, сярод якіх асобна можна вылучыць тыя, што маюць адносіны да мукі, мучных і крупяных вырабаў. Аб'ектам увагі ў артыкуле сталі ўстойлівыя адзінкі мовы, якія ўтрымліваюць адзначаныя кампаненты. Разглядаецца спецыфіка іх структуры, семантычная трансфармацыя, а таксама культуралагічны накірунак. У склад шматлікіх фразеалагізмаў і прыказак уваходзіць лексема хлеб, якая ўтрымлівае ў сабе цэлы спектр значэнняў: ад асноўнага прадукта харчавання да адлюстравання розных бакоў жыцця чалавека. Радзей ужываюцца іншыя назвы мучных вырабаў: пірог, каравай, батон, калач, блін, аладка, пернік. Характарызуюцца і выразы, структурным кампанентам якіх з'яўляюцца лексемы, што маюць непасрэднае дачыненне да крупяных вырабаў – манна, зерне, крупы, пшаніца. Аналізуюцца ўстойлівыя адзінкі мовы маюць сваю нацыянальную адметнасць, з'яўляюцца адлюстраваннем менталітэту беларускага народа, яго этнакультурных асаблівасцей, агульначалавечых асноў жыццядзейнасці.

Ключавыя словы: фразеалагізм, прыказка, хлеб, хлебныя вырабы, яда, кампанент, лексема, семантыка, моўная карціна.

Уводзіны. Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ўяўляюць сабой складаныя і шматпланавыя элементы мовы і культуры. Аб гэтым сведчыць існаванне розных думак аб іх структуры, метадах вывучэння і аналізу, паходжання і ўжывання. Разгляд устойлівых моўных адзінак па пэўных серыях (структурных, граматычных, стылістычных, семантычных і інш.) дазволіць стварыць агульную фразеалагічную і парэміялагічную карціну як асобнай мовы, так і сукупнасці моў. Аб'ектам нашай увагі стала серыя ўстойлівых моўных адзінак з кампанентамі-назвамі ежы, прадуктаў харчавання, прычым не ўсіх, а тых, якія маюць адносіны да мукі, мучных і крупяных вырабаў. Фактычны матэрыял быў выпісаны адпаведна з “Тлумачальнага слоўніка прыказак” І.Я. Лепешава, М.А. Якалцэвіч [1] і “Слоўніка фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава [2; 3].

Яда з'яўляецца асноўным фактарам жыццядзейнасці чалавека, гэта, безумоўна, знаходзіць сваё адлюстраванне і ўвасабленне ў моўнай семантыцы, камунікатыўнай дзейнасці і ў саміх моўных адзінках. Яду ўвогуле можна ўспрымаць як самастойную культурную вобласць чалавечага быцця, аднак лінгвакультуралагічная і кагнітыўная спецыфіка гэтага паняцця патрабуе далейшага свайго вывучэння для фарміравання агульнай моўнай карціны свету і вызначэння адметных асаблівасцей у кожнай мове.

Асноўная частка. Разглядаюцца фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ўтрымліваюць наступныя кампаненты-назвы ежы: хлеб, манна, мука, крупы, пірагі, пернік, блін, зерне, каша, пшаніца, скіба, скарынка, цеста, сухары, акраец, лапша, батон, блін, абаранкі, цеста. Як бачым, адзначаныя кампаненты маюць розныя адносіны да ежы: адны з іх абазначаюць аснову, сыравіну для яе прыгатавання (зерне, пшаніца, мука, крупы), іншыя ўказваюць на прадукты харчавання, якія можна ўжываць у ежу (хлеб, пірагі, блін, сухары і інш.). У цэлым, гэтыя назвы супадаюць з традыцыйным, звыклым для беларускай і славянскай кухні наборам прадуктаў харчавання.

Кампанент *хлеб* уваходзіць у склад шматлікіх фразеалагізмаў і прыказак. Хлеб – неад'емная частка не толькі мовы, але і духоўнай культуры народа. І гэта невыпадкова. У духоўнай культуры, у ментальнасці кожнай нацыі, у паўсядзённым жыцці хлеб з'яўляецца не толькі важнейшым сродкам, асновай для фізіялагічнага функцыянавання чалавека, але і ўтрымлівае ў сабе цэлы спектр значэнняў, якія прадстаўляюць духоўны вобраз жыцця чалавека, а ўстойлівыя моўныя адзінкі з гэтай лексмай «з'яўляюцца адлюстраваннем менталітэту народа-носьбіта мовы, нацыянальна-культурнай спецыфікі данага соцыуму, яго нацыянальнай свядомасці і этнакультурных асаблівасцей» [4, с. 75]. Хлеб для беларусаў – «найбольш сакралізаваны від ежы, сімвал дабрабыту, шчасця, дастатку, добрапрыстойнасці, долі, дабра» [5, с. 532–533]. Пра гэтыя і іншыя асаблівасці дадзенай лексемы гавораць шматлікія навукоўцы ў лінгвістычных, культуралагічных, фальклорных даследаваннях.

Па дадзеных ТСБМ, адзначаная лексема мае чатыры значэнні і пяць адценняў. Але ў кампанентным складзе фразеалагізмаў і прыказак яна здольна рэалізаваць семантычныя пераўтварэнні рознага ўзроўню: поўнаасцю траціць першапачатковае значэнне, часткова захоўваць семантычную блізкасць да асноўнага значэння ці ўвогуле не губляць першаснай семантыкі.

Прасочым, якія ж слоўнікавыя значэнні, уласцівыя дадзенай лексеме, праяўляюцца ў прыказках і фразеалагізмах і ў якіх устойлівых адзінках з удзелам кампанента «хлеб» рэалізуецца іншая семантыка. Перш за ўсё хлеб – гэта ‘прадукт харчавання, які выпякаецца з мукі’ [6, с. 200]: *Без хлеба яда – да парога хада; Ёсць хлеб – ядзім, а няма – глядзім, сёння паабедаем, а як заўтра – не ведаем*. Параўн. іншыя ўжыванні: *Быў бы хлеб, а мышы знойдуцца* (‘зерне, якое мелецца на муку для выпякання’); *З музыкі хлеб невялікі* (‘сродкі для існавання, заробак’); *Зямлю ўгноіш – хлеба падвоіш* (‘зерневыя расліны на карані’); *Слушачы хлеб – сабачы* (‘пра жыццё, долю’); *Брат мой, а хлеб еш свой* (‘харч, пажытак’).

У пераважнай большасці слова, стаўшы кампанентам прыказкі ці фразеалагізма, даволі рэдка захоўвае свае слоўныя якасці. Так, прыказкі часцей за ўсё маюць алегарычны сэнс, яны адарваліся ад першапачатковых рэалій, і агульнае значэнне такіх выразаў не суадносіцца з лексічным значэннем слоў, што ўваходзяць у іх склад. Калі ўзяць прыказку *Хлеб-соль еш, а праўду рэж*, дык тут немагчыма вызначыць, якое лексічнае значэнне мае хлеб, тым больш што гэты назоўнік ужыты ў складзе фразеалагізма *хлеб-соль*, які, як вядома, мае чатыры значэнні. Прыказка ж ужываецца як парада смела гаварыць праўду, не зважаючы ні на што. Не патрабуюць тлумачэння і іншыя прыказкі з кампанентам «хлеб», але пры іх ужыванні трэба ведаць, да якой маўленчай сітуацыі яны дастасоўваюцца. Напрыклад, *Ядзім хлеб траякі: чорны, белы і ніякі* выкарыстоўваюць, калі гавораць пра сацыяльную няроўнасць і неаднолькавы дастатак, дабрабыт. *Хлеб на стале – рукі свае* мае наступную сітуацыйную характарыстыку: кажуць, запрашаючы да пачастунку. Ці яшчэ: *Хлеб і вада – маладзецкая яда* – гаворыцца як сцвярджанне, што гэта не голад, калі пры адсутнасці іншай яды даводзіцца есці толькі хлеб. У адмоўнай па форме прыказцы біблейскага паходжання *Не хлебам адзіным жыве чалавек «хлеб (адзіны)»* выступае як увасабленне матэрыяльных патрэбнасцей, супрацьпастаўленых духоўнаму пачатку.

Увайшоўшы ў склад шматлікіх фразеалагізмаў, лексема *хлеб* у пераважнай большасці страчвае слоўнікавыя значэнні. Можна вылучыць некалькі семантычных груп, у якіх разам з кампанентам «хлеб» рэалізуецца шматлікія значэнні фразеалагізмаў, сярод якіх можна адзначыць наступныя: 1) матэрыяльнае становішча – *перабівацца, перакідацца з хлеба на квас; і то хлеб; садзіцца на хлеб і ваду; сядзець на хлебе і вадзе*; 2) узаемаадносіны паміж людзьмі – *адбіваць хлеб; не пераламаць хлеб*; 3) чалавечыя якасці – *хлебам не кармі; дурны як сала без хлеба; мачаць свой хлеб у дзве солі*; 4) стан, у якім знаходзіцца ці трапляе чалавек – *на ласкавым хлебе; дарма есці хлеб; хлебам карміць; цераз хлеб шукаць хлеба; ісці на свой хлеб; на казённы хлеб саджаць; на казённым хлебе быць, знаходзіцца; спяваць на хлеб*; 5) сродкі для існавання – *кавалак хлеба; скарынка хлеба; хлеб надзённы*. І толькі ў адным фразеалагізме *хлеб і да хлеба* прыфразеалагічнае слова *хлеб*, якое не ўваходзіць у склад фразеалагізма, рэалізуе сваё слоўнікавае значэнне ‘прадукт харчавання, які выпякаецца з мукі’.

Частка прыказак мае часткова пераноснае значэнне, г.зн. некаторыя словы ў іх ужываюцца ў прамым значэнні: *Чужы хлеб – гасцінец, а чужая жонка – прыгажуня* ‘чужое здаецца лепшым, чым сваё’; *Хто палое і рыбачыць, той хлеба не бачыць* ‘кажуць непахвальна пра таго, хто захапляецца паляўніцтвам ці рыбнай лоўляй на шкоду асноўнаму занятку’.

У «Тлумачальным слоўніку прыказак» сустрэліся дзве так званыя кантэкстуальныя парэміі з кампанентам *хлеб*, якія ўжываюцца як рэакцыя суразмоўніка на папярэдне ўжытае слова: 1) *Успомнілася народнае: «Дзякуй на хлеб не намажаш»*. *І таму дасылаю квіток з аплатай. Разуваю – мала. Але паверце, на большае ваша «рэкляма» не цягне* (А. Пісьмянкоў. Дзякуй за «рэкляму»); 2) – *Ну, як жывеш? – адчуваючы маладосць, спытаўся я. – Жывём, хлеб жуём...* (А. Карпюк. Данута).

Разам з тым праз прыказкі з лексмай *хлеб* могуць адлюстроўвацца розныя сітуацыі, адносіны, ідэі. У моўнай карціне свету хлеб займае адно з асноўных месц. Хлеб – самае галоўнае, найбольш важнае сярод іншага. Нездарма кажа народная мудрасць: *Хлеб – усяму галава*. Ён прысутнічае ў рацыёне кожнага чалавека. Існаваў даўнейшы звычай браць з сабою ў дарогу хлеб: *Калі хлеб у возе, то няма бяды ў дарозе*. А пра тых, хто ўзяў з сабою харчовыя прыпасы, з адабрэннем гаварылі: *Хто хлеб з сабой носіць, той есці не просіць*.

Ёсць прыказкі, якія выражаюць пэўныя прапановы, як дзейнічаць. Напрыклад, *Хлеб-соль еш, а праўду рэж* ‘ужываецца як парада смела гаварыць праўду, не зважаючы ні на што’. Згодна прыказцы *Зямлю ўгноіш – хлеба падвоіш* велічыня ўраджаю залежыць ад ступені ўгнаення глебы. А таму, хто адпраўляўся ў дарогу, раілі: *Едзеш на дзень, бяры хлеба на тыдзень*, бо тут усё можа здарыцца, і лепш мець харчы ў запасе.

Хлеб – крыніца жыцця, сродак існавання. Без хлеба не елі ні адной стравы, бо без яго добра не наясіся: *Без хлеба яда – да парога хада*.

Асновай матэрыяльнага дабрабыту з’яўляецца працавітасць. І толькі працуючы, можна дасягнуць добрых вынікаў: *Горка часам праца, ды хлеб ад яе салодкі*. І пакуль чалавек працуе, датуль ён мае сродкі для існавання: *Пакуль <у (на) гуме> цэп, патуль (датуль) <на стале> хлеб*. А гультая чакае жабрацкі лёс: *Гультаю – хлеб на кію*. Гультайства асуджаецца і прыказкай *З музыкі хлеб невялікі, а з гулякі – зусім ніякі*. Праўда, наконт апошняй не без падстаў В. Шырко зазначае: «Прымаўка, відаць, устарэла напалову. Гультаям ва ўсе часы абы дзень да вечара пражыць, а там хоць певень не кукарэкай. А вось музыкі сёння ў пашаноце. Дай бог кожнаму за месяц зарабіць, колькі яны зарабляюць за адно выселле» (О, sancta simplicitas!).

У некаторых выпадках *хлеб* у спалучэнні з іншымі лексемамі абазначае адзінае цэлае: *Хлеб і вада – маладзецкая яда; Хлеб-соль еш, а праўду рэж*. У адной з прыказак *хлеб* супрацьпастаўляецца іншаму паняццю, параўноўваецца з ім: *Хлеб не нявеста, з’есца – другі будзе*.

Назоўнік *хлеб* ва ўстойлівых адзінках мовы спалучаецца не толькі з якаснымі, але і адноснымі прыметнікамі. Так, для ацэнкі становішча прымака ці таго, хто робіць па найму, ужываюцца адпаведна прыказкі *Прымачы хлеб – сабачы* і *Служачы хлеб – сабачы*.

Прыказкам і фразеалагізмам уласціва такая семантычная з’ява, як мнагазначнасць, якая ва ўстойлівых моўных адзінках мае свае асаблівасці ўзнікнення. Так, першае значэнне прыказкі *Галоднай куме хлеб наўме* будзе канкрэтнае, літаральнае ‘галодны толькі і думае пра яду’, другое ж – абстрактнае, пераноснае ‘чалавек найперш думае пра тое, што яго непакоіць, чаго ён хоча дасягнуць’. Цікавым у гэтых адносінах з’яўляецца чатырохзначны фразеалагізм *хлеб-соль*. Ён адносіцца да ліку тых выразаў, у якіх кожнае значэнне матывавана значэннем кампанента ці кампанентаў, з якіх утвараецца фразеалагічная адзінка, у нашым выпадку лексемамі *хлеб* і *соль*. Першыя тры значэнні фразеалагізма – ‘харч, яда’, ‘пачастунак’, ‘турботы, апека’ ўтвараюцца на аснове метафарызацыі свабоднага словазлучэння, а ў чацвёртым значэнні выраз набывае канструктыўна абмежаванае значэнне, ужываецца як выклічнікавы ‘пажаданне прыемнага, добрага апетыту таму, каго засталі за ядой’. Фразеалагізм *хлеб ды соль*, у якім кампаненты звязаны не бяззлучнікавай сувяззю, а злучнікам *ды*, таксама з’яўляецца выклічнікавым і ўжываецца як пажаданне прыемнага апетыту. Гэта адзінкі з цэлага шэрагу пажаданняў, якія засёды існавалі ў фразеалагічным фондзе.

Высушаныя кавалкі хлеба ці булкі (**сухары**) дастаткова распаўсюджаны ў харчовым рацыёне людзей. Галоўная іх асаблівасць у тым, што яны могуць захоўвацца і не псавацца доўгі час, а затым выкарыстоўвацца ў неабходнай сітуацыі. Таму фразеалагізм *сушыць сухары* са значэннем ‘чакаць суролага пакарання’ ўспрымаецца як матываваны з празрыстай унутранай формай.

Адрэзаная ці адламаная частка хлебнага вырабу называецца **кавалкам** ці **куском**. На аснове свабоднага словазлучэння *кавалак (кусок) хлеба* ўтвараўся фразеалагізм са значэннем ‘сродкі для існавання, пажытак’. У прыказках літаратурнай мовы адзначаная лексема сустракаецца двойчы, аднак прамога дачынення да хлеба яна не мае: 1) *Дай бог адным кавалкам (куском) удавіцца (напярхнуцца)* і *Дай божа за давіцца першым куском* ‘ужываецца як выказанне надзеі або пажадання ці парады пражыць усё жыццё з адным мужам ці з адной і той жа жонкай’; 2) *На ласы кусочак знойдзецца куточак* ‘гаворыцца ў застоллі, калі госцю прапануюць з’есці яшчэ штосьці вельмі смачнае’.

Назоўнікі **скіба (скібка)**, **луста** з’яўляюцца паміж сабой сінонімамі. Яны ўвайшлі ў склад фразеалагізма *адрэзаная скіба (скібка, луста)*, які ўтвораны на аснове прыказкі *Адрэзанае (-ай) лусты не прыклеіш (не прылепіш)* ‘таго, што было, назад не вернеш’ у выніку яе скарачэння. Праўда, фразеалагізм развіў два значэнні з дастаткова празрыстай унутранай формай – ‘той, хто аддзяліўся ад сям’і, стаў самастойным, не патрабуе клопатаў’ і ‘той, хто парваў сувязі з прывычным асяроддзем, з прывычнай дзейнасцю’.

Родавае паняцце (гіперонім) *хлеб* уключае ў сябе шэраг відавых паняццяў (слоў-гіпонімаў). Адным з іх з’яўляецца **каравай**. Зыходнае значэнне гэтага слова – ‘вясельны абрадавы пірог круглай формы’. Усім добра вядома, што каравай – галоўны вясельны хлеб, адзін з асноўных атрыбутаў вяселля, сімвал будучага сямейнага шчасця, багацця, дабрабыту. Пазней у гэтага назоўніка развілося яшчэ адно, вытворна-прамое, значэнне – ‘вялікая булка, спечаная для якой-небудзь урачыстасці, свята’ [7, с. 635]. Праўда, гэта лексема сустракаецца толькі аднойчы сярод прыказак беларускай літаратурнай мовы: *На чужы каравай рота (рот) не разяўляй (не разявай)* ‘не разлічвай на чужое. Гаворыцца таму, хто хоча атрымаць тое, што яму не належыць’. Узнікненне гэтай прыказкі І.Я. Лепешаў звязвае з вясельным рытуалам. Каравай, перавязаны чырвонай стужкай і перанесены ў дом жаніха, прызначаўся толькі для «маладых», і на яго не павінны былі прэтэндаваць іншыя [8, с. 84]. Згаданая лексема ў складзе фразеалагізмаў не сустракаецца.

Большым дыяпазінам выкарыстання вызначаецца лексема **пірог**. Гэты мучны выраб пяклі на вялікія свята. Ён выступаў не толькі як увасабленне багацця, дастатку, але і гасціннасці беларусаў: *Госць на парог – гаспадыня за пірог; Не красна хата вугламі, а пірагамі*. Але разам з тым *На ўсіх пірага не спячэш* ‘усім не дагодзіш’.

Пірагі могуць быць і з разнастайнымі начынкамі: *Еш пірог з грыбамі, а язык трымай за зубамі*. На аснове гэтай прыказкі ўтвараўся фразеалагізм *трымаць язык за зубамі* ‘быць асцярожным у выказваннях’.

Адзначаную лексема ўтрымліваюць і наступныя прыказкі: *На Падоллю пірагі на коллю, а мы прыйшлі ды скуля знайшлі* ‘хоць прывабным здаецца жыццё ў чужых краях, але на самай справе яно горшае, чым думалася’ (Падолле – назва беларускай губерні); *Слова не пірог, не выкінеш за парог* – ‘сказаныя словы не вернеш і не перайначыш’; *У чужых руках пірог вялік* – ‘у другога усё здаецца лепшым, большым, чым яно ёсць на самай справе’.

Выкарыстоўваецца лексема *пірог* і ў складзе некаторых фразеалагізмаў. Цікавым у гэтым плане выступае ўласнабеларуская адзінка *вароты пірагамі падпёрты*, якая рэалізуе значэнне ‘ўсяго ўволю, колькі хочаш (пра багатае жыццё)’. Гэта вельмі трапнае выказанне беларусаў пра тое, якім можа выглядаць заможнае жыццё. Пірагі пякліся не кожны дзень а толькі на свята. А калі іх столькі, што можна

падпіраць вароты, то ў жыцці і сапраўды поўны дастатак, усяго хапае. Зразумела, што «ў аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, узяты з народных казак» [9, с. 70]. Абсалютна з іншым значэннем лексема *пірог* ужываецца ў складзе фразеалагізмаў *адпякаць (адносіць) пірагі* ‘жорстка помсціць’ і *адпякуцца (адпякіся) пірагі* ‘прыйдзе, настане расплата за прычыненую крыўду’. Пірог як сімвал гасціннасці, дастатку ў дадзеным выпадку прадстаўляе іншыя чалавечыя якасці.

Да святочных вырабаў з пшанічнай мукі адносіцца таксама **калач**. Калач меў форму круглай булкі, прадаўгаватага пірага ці вялікага абаранка. Ён, як і іншыя вышэйназваныя печаныя вырабы, увасабляў сабой дастатак, матэрыяльную забяспечанасць. Але ізноў жа тут патрэбна працавітасць: *Без працы не будзеш есці коляцы (калачы)* – у польскай мове: *jesc kolacje* – вячэраць; *Хочаш есці калачы, то не сядзі на пячы*.

Фразеалагізм *Алёша з батонамі* ўтрымлівае ў кампанентным складзе ўласны назоўнік і назву вырабу з белай мукі – **батон**. У выніку аб’яднання такіх лексем у складзе фразеалагічнай адзінкі атрымаўся выраз з семантыкай, якая абсалютна не звязана з кампанентамі. Фразеалагізм мае адмоўную канатацыю і выкарыстоўваецца для апісання разумовых здольнасцей чалавека, рысаў характару, інтэлектуальнай сферы.

У кампанентны склад толькі двух фразеалагізмаў увайшла лексема **абаранак**. Выраз *дзірка ад абаранка* з’яўляецца паўкалькай з рускай мовы, паходзіць з маўлення вядомага рускага паэта У.У. Маякоўскага. Выкарыстоўваецца як экспрэсіўная метафара для абазначэння таго, што называецца словамі нішто, нічога. А вось у фразеалагізме *даставацца (дастацца), атрымаць* і пад. *на абаранкі* згаданая лексема рэалізуе значэнне ‘даставацца і пад. каму-н.) здорава, як след’.

Некаторыя назвы-кампаненты ежы сустракаюцца толькі ў адзінкавых фразеалагізмах. Напрыклад, лексема **пернік**, якая абазначае досыць распаўсюджаны мучны ласунак, увайшла ў склад фразеалагізма *і пернікам не заманіш*. Выраз з дастаткова празрыстай унутранай формай.

Блін як мучная страва асацыіруецца ў нашым уяўленні як выраб з рэдкага цеста, спечаны на скаварадзе. Першы блін не заўсёды атрымліваўся, і ў такіх выпадках гаварылі: *Першы блін камяком; Першы блін выйшаў (атрымаўся) камяком*. Затым у канструкцыі адбылося семантычнае перааэнсаванне слоў, і выраз набыў пераноснае значэнне – ‘пачатак якой-н. справы бывае няўдалым’.

Знаходзілася прыказка і для запрашэння з’есці што-небудзь смачнае: *Блін не блін, пуза не расколе*. І як заўсёды дабрабыт у гаспадарцы залежыць ад гаспадара, яго працавітасці: *Калі абора цячэ, гаспадыня бліны пячэ, а калі гумно цячэ, гаспадар з хаты ўцячэ*.

Аднакаранёвым словам да назоўніка *блін* з’яўляецца *бліннічак*, якое існуе толькі ў складзе прыказкі *Адзін сын у сям’і – бліннічак, смятаннік*. Парэміяй выражаюцца выключныя, спрыяльныя адносіны да адзінага ў сям’і сына.

Кампанент *блін* увайшоў у склад і некаторых фразеалагізмаў. Так, на аснове параўнання пэўнага дзеяння з тым, як шмат бліноў можна спячы і зрабіць гэта можна не трацячы шмат часу, узнік выраз *пячы як бліны* ‘вельмі хутка і многа ствараць што-н.’. Пэўнае параўнанне схавана і ў аснове ўзнікнення фразеалагізмаў *зрабіць блін* ‘жорстка распраціцца з кім-н., моцна пакараць каго-н.’, *разбівацца ў блін* ‘прыкладаць усе намаганні, каб дасягнуць чаго-н.’.

Блізкім у семантычных адносінах да назоўніка «блін» з’яўляецца лексема **аладка** ‘блінок, спечаны на патэльні звычайна з адной лыжкі цеста’ [10, с. 221]. Непасрэднае дачыненне да яды мае прыказка *Дзе каша ды аладка, там і грамадка*. А вось вобразную парэмію *Каму што, а Базылю аладкі ўжываюць тады, калі гавораць пра таго, у каго наўме заўсёды адно і тое ж*.

Усе хлебныя вырабы выпякаюцца з **мукі**, якая атрымліваецца ў выніку размолу збожжа: *Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе; Перамелецца – мука будзе*. І ў адным, і ў другім выпадках кампанент *мука* рэалізуе спачатку прамое, зыходнае значэнне, на якое затым накладваецца вобразнае, пераноснае, і ў выніку прыказкі сталі абазначаць ‘балбатлівасць, пляткарства прыводзяць да непрыемнасці, бяды’ і адпаведна ‘ўсё дрэннае, непрыемнае з часам пройдзе, забудзецца. Кажуць, каб сцешыць, супакоіць таго, хто ўсхваляваны чым-н., перажывае якія-н. цяжкасці’. Тое ж самае датычыць і парэміі *Каля мукі ходзячы, запылішы* ‘будучы звязаным з чым-н., можаш аказацца замешаным у што-н. заганнае’.

Мука валодае здольнасцю лёгка распыляцца. На аснове гэтай уласцівасці ўтвораны фразеалагізм *і з мукой і не пыльна* з цікавай унутранай формай, з кампанентамі, якія антанімізуюцца, а значэнне адзінкі ‘выгадна, з прыбыткам, які лёгка дастаецца’ ўзнікла на аснове асацыятыўных сувязей. Адзначаная лексема выкарыстоўваецца і ў складзе выклічнікавага фразеалагізма *таўкач муку пакажа!*, якім выражаецца недавер да таго, што гаворыць суб’яднік.

У славян назіраюцца дастаткова станючыя адносіны да **кашы** як да асновы харчавання, жыцця і сілы, таму гэта даволі распаўсюджаны кампанент у фразеалагізмах і прыказках. Семантыка фразеалагізмаў з дадзенай лексемай мае шырокі дыяпазон, і такія адзінкі могуць абазначаць: бяспаднасць у спосабах выражэння думкі – *каша ў галаве*; адносіны паміж людзьмі – *кашы не зварыш, зварыць кашу*; пэўную справу, у тым ліку складаную, клопатную ці непрыемную – *расхлёбваць кашу, каша заварваецца*; пакаранне за нядобрыя ўчынкі – *бярозавая каша*; ступень знанасці абутку – *просяць кашы*; жыццёвы вопыт – *мала кашы еў*; якасці і памкненні чалавека – *на кары каша, ханіць шылам кашы*.

Пра тое, што каша была даволі распаўсюджана ў нацыянальнай кухні беларусаў, сведчаць і выпадкі шырокага ўжывання гэтай лексемы ў прыказках: *Адзін і ў кашы няспорны; Багатаму і чорт у кашу дбае; Дзе каша ды аладка, там і грамадка; Праўда не скварка, з кашаю не з'ясі і інш.* Большасць парэмій з гэтым кампанентам адносяцца да разрады алегарычных. І толькі прыказка *Кашы (кашу) маслам не сапсуеш (не папсуеш)* мае два значэнні, адно з якіх прамое: 1) каша сапраўды становіцца смачнейшай, калі да яе дабавіць масла і 2) што-н. неабходнае, карыснае ніколі не зашкодзіць. А прыказка *Сам заварыў кашу, сам і расхлёбвай*, не перастаючы і сёння ўжывацца самастойна, дала жыццё двум фразеалагізмам: *заварыць кашу, расхлёбваць кашу*. Фразеалагізм жа *бязозавая каша* ўтварыўся не на аснове прыказкі *Не пазналі сваіх нашы, бярозавай далі кашы*, а ў выніку метафарызацыі слоў свабоднага ўжывання. «Раней у школах, дзе вучылі дзяцей грамаце, пераход да чытання новай кнігі і іншыя поспехі ў вучобе адзначаліся кашай: бацькі ў такіх выпадках прыносілі гаршчок кашы, якую ўсе вучні елі разам. Калі вучань правінавачваўся, яго каралі розгамі, як правіла, бярозавымі. Такое пакаранне сталі называць бярозавай кашай» [8, с. 64].

Кашы гатаваліся з зярнят самых розных злакавых раслін. Жытняя (аржаная) адносіліся не да лепшага гатунку, таму і пра чалавека, які любіць сябе хваліць, з насмешкай гаварылі: *Аржаная каша сама сябе хваліць* ці *Любіць аржаная каша сама сябе хваліць*.

Вобраз харчовага паходжання ляжыць і ў аснове прыказкі *Смачная кашка, да малая чашка* 'кажуць, часцей жартаўліва, з'ёшы ці выпішы што-н. смачнае'. А змяненні *каша – кашка* звязаны з патрабаваннямі рыфмы і рытму.

Рэдкую мучную кашу з салам называюць **кулеш**. Аднак гэтая лексема сустракаецца толькі ў адной прыказцы (*Розум не кулеш, у галаву не накладзеш (не ўвальеш)*) і зусім не зафіксавана ў фразеалагізмах літаратурнай мовы.

Мучныя вырабы гатуюць з **цеста**, якое прадстаўляе сабой 'вязкую масу рознай кансістэнцыі, што атрымліваецца пры змешванні мукі з вадкасцю' [6, с. 241]. Адзначаная лексема выкарыстоўваецца ў фразеалагізмах *з аднаго цеста <спечаны>, з іншага (другога) цеста <спечаны>*. Уяўленне пра цеста, якое існавала ў менталітэце славян, утрымлівала напачатку інфармацыю пра кроўнае радство, г.зн. нараджэнне ад адной маці, сямейнае яднанне і інш., што праяўляецца падчас прыгатавання цеста. Пазней у фразеалагізмах кампанент пераасэнсавваўся, з такім значэннем устойлівыя адзінкі маглі выкарыстоўвацца ва ўсіх сферах жыцця чалавека – сацыяльнай, грамадскай, прафесійнай, палітычнай і выступаць своеасаблівым эталонам падабенства, агульнасці, блізкасці, аднолькавасці людзей (*з аднаго цеста <спечаны>*) і эталонам супрацьлегласці, адрознасці, непадобнасці (*з іншага (другога) цеста <спечаны>*).

Ад якасці цеста залежала і якасць выпечкі (хлеба). У народзе казалі: *З добрага цеста добрая паляніца, а з добрай дзеўкі добрая маладзіца*. Прыказка пабудавана на супастаўленні дзвюх з'яў.

Да прадуктаў харчавання, што складаюцца з зярнят розных культур, адносяцца **крупы**. Пра таго, хто стаў пераборлівы ад сытасці ці гультайства, у народзе гаварылі: *Наелася пападдзя круп, дык жарствы захацела*. Нерэальная вобразнасць пакладзена ў аснову прыказкі *Вераб'і крупы склявалі, а сініцу за гэта ў клетку пасадзілі*. Так кажуць, калі замест адных, магчыма, і вінаватых у чым-небудзь, пакаралі іншых, ні ў чым нявінных.

На аснове метафарычнага пераасэнсавання свабоднага словазлучэння ўтвораны кампаратыўны фразеалагізм *як мыш на крупы*, які рэалізуе сваё значэнне 'вельмі моцна' разам з прыфразеалагічнымі словамі *дзьмуцца (надзьмуцца), супіцца (насупіцца)*.

У кампанентным складзе устойлівых моўных адзінак выкарыстоўваецца і лексема **манна**. У пераважнай большасці гэта фразеалагізмы біблейскага паходжання, у аснове якіх ляжыць сюжэт з Бібліі аб ізраільцянскім народзе, што ішоў у зямлю абяцаную на працягу 40 гадоў і еў манну, якую з неба пасылаў Бог. Метафарычнае перасэнсаванне кампанентаў стала асновай для стварэння фразеалагічных адзінак такой семантычнай накіраванасці: лёгкае здабыванне неабходнага ў жыцці – *манна нябесная сыплецца (падае) і манна з неба сыплецца (падае)* 'каму-н. вельмі лёгка, само сабой дастаюцца сродкі для пражыцця, набытак і пад.'; нешта доўгачаканае ці падазронага характару – *манна нябесная* 'што-н. вельмі доўгачаканае, патрэбнае' і 'багацце падазронага паходжання'; нешта нездзяйсняльнае – *чакаць манны нябеснай і чакаць манны з неба* '(чакаць) малаверагоднай дапамогі, падтрымкі, вынікаў'; вельмі высокая ступень чакання чаго-н. – *чакаць як манны нябеснай* 'з вялікім нецярпеннем, вельмі моцна'.

Матывуецца кампанентамі і значэнне фразеалагізма *як тианіцу (пьянку, проса, муку, лыка)* прадаўшы. Але, як адзначае І.Я. Лепешаў, «абагульнена-вобразнае значэнне фразеалагізма не вынікае з параўнання *як тианіцу прадаўшы*, калі не мець на ўвазе і падтэкст – намёк на барыш пасля продажу пшаніцы» [9, с. 437]. Вобразнасць пакладзена і ў аснову прыказкі *Сляпой курыцы і жарства – тианіца*. Так кажуць пра чалавека, які не ўсведамляе, не адчувае сапраўднага становішча спраў, і для яго што-н. недарэчнае, абсурднае здаецца нармальным, прымальным.

У складзе фразеалагізма *вешаць лапішу на вушы* кампанент *лапіша* з семантыкай прадукта харчавання абсалютна ні пры чым, не рэалізуе свайго слоўнікавага значэння, але разам з іншымі лексемамі ўдзельнічае ва ўтварэнні фразеалагічнага значэння 'падманваць каго-н. гаворачы праўду'.

Заклучэнне. Такім чынам, мучныя, а таксама крупяныя вырабы, і перш за ўсё хлеб, з'яўляюцца неад'емным элементам жыцця чалавека. Яны знайшлі шырокае адлюстраванне ва ўстойлівых адзінках беларускай літаратурнай мовы. На аснове прыказак і фразеалагізмаў можна прасачыць нацыянальна-культурныя асаблівасці народа, які іх стварыў, выявіць непаўторнасць і ўнікальнасць беларускай моўнай карціны свету. Адначасова можна адзначыць, што згаданыя адзінкі мовы адлюстроўваюць і агульначалавечыя асновы жыццядзейнасці. Фразеалагізмы і прыказкі з кампанентамі-назвамі мучных і крупяных вырабаў характарызуюцца высокай антрапацэнтрычнасцю, бо ў цэнтры ўвагі большасці з іх знаходзіцца чалавек, яго ўнутраны свет, мысленне, паводзіны, звычаі, адчуванні, маральныя каштоўнасці, культурныя дасягненні. Гэта яшчэ раз гаворыць аб тым, што фразеалагічны і парэміялагічны фонд з'яўляецца выдатным сродкам адлюстравання мудрасці і разважлівасці народа ў яго поглядах на жыццё і сістэму ўзаемаадносін паміж чалавекам і прыродай.

ЛІТАРАТУРА

1. Лепешаў, І.Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН імя П.Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.
3. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.
4. Волошин, Ю.К. Актуализация концепта «хлеб» / Ю.К. Волошин // Вестн. Самар. ун-та. История, педагогика, филология. – 2017. – Т. 23, № 11. – С.75–80.
5. Беларуская міфалогія : Энцыклапед. слоўнік / С. Санько [і інш.] – Мінск : Беларусь, 2004. – 570 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1984. – Т. 5 / Рэд. тома М.Р. Суднік. – Кн. 2 : У–Я. – 608 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – Т. 2 : Г–К / Рэд. тома А.Я. Баханькоў. – 768 с.
8. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 2014. – 141 с.
9. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – Т. 1 : А–В / Рэд. тома К.К. Атраховіч. – 608 с.

Паступіў 09.03.2021

NAMES OF FLOUR AND CEREAL PRODUCTS IN SET UNITS OF LANGUAGES: LINGUOCULTURAL ASPECT

A. SADOUSKAYA, M. YAKALTSEVICH

The component composition of phraseological units and proverbs includes lexical units denoting the names of food products, among which one can emerge those related to flour, flour products and cereals. The article deals with set units of a language containing the above-mentioned components. The features of their structures, semantic transformations and cultural orientation are considered in this article. The composition of many phraseological units and proverbs includes the lexical unit bread, which contains a number of meanings: from the main food product to reflecting various aspects of human life. Other names of flour products are less commonly used: a pie, a loaf, a kalach, a pancake, a flat cake, gingerbread. The lexical units, having in their structure an element directly related to cereals (manna, grain, cereals, wheat) are researched in this article. The set linguistic units being analyzed have their own national features. They are a reflection of the Belarusian people mentality, their ethnocultural characteristics, and the universal foundations of human life.

Keywords: phraseology, proverb, bread, bread products, food, component, lexeme, semantics, language picture.